

The Reflection of Muawiyah's Policies on the Convergence of the Qarra' of Kufa in the Sufyani Era

Ahmad Nezaratizadeh¹ , Seyed AhmadReza Khezri² , Abdullah Farrahi³

¹ Assistant Professor, Shahid Mahallati Higher Educational Complex, Qom, Iran (**Corresponding author**). nezaratizadee@gmail.com

² Professor, Department of History, University of Tehran, Tehran, Iran. akhezri@ut.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of History, University of Islamic Studies, Tehran, Iran. farrahi.as@gmail.com

Abstract

This research examines one of the critical periods in the history of early Islam, namely the era of the governance of Muawiyah ibn Abu Sufyan (41-64 A.H) and the impact of his policies on the intellectual-political movement of the "Qarra'" in the city of Kufa. The Qarra', who were among the religious and social elites and mainly Qur'an reciters and scholars, were always attracted by the rulers due to their influence on theology and intellectual authority among the masses. The main issue is how and by what means Muawiyah was able to align and co-opt a significant part of this influential group, many of whom had previously been in the army of Imam Ali (A.S), with himself, and what fateful consequences this convergence had in major events such as the Battle of Siffin and the Ashura uprising. In this regard, the objectives of the present study are as follows: Explaining the grounds and factors for the convergence of a group of prominent Kufa reciters with Muawiyah's policies, Identifying and analyzing the tools and mechanisms used by Muawiyah to attract reciters (such as changing the demographic context, strengthening Ottoman thinking, luring, threatening, forging hadiths, and the policy of confronting the Companions with the Ahl al-Bayt). Examining the reflections and consequences of this convergence in the two historical events of the Battle of Siffin and the uprising of Imam Hussein (A.S). Filling the research gap in studying the special role of Kufa reciters as a reference group in the political developments of the early Umayyad era. Studying the role of elites in the historical developments is the key to a precise understanding of events. Despite the scattered research on the reciters or policies of Muawiyah, the present study specifically addresses the "intersection" of these two issues. The lack of independent research that has systematically analyzed the impact of

Cite this article: Nezaratizadeh, A., Khezri, S.A.R. & Farrahi, A. (2025). The Reflection of Muawiyah's Policies on the Convergence of the Qarra' of Kufa in the Sufyani Era. *History of Islam*, 26(3), p. 31-52.
<https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.62991.2238>

Received: 2025/05/03

Received in revised form: 2025/06/19

Accepted: 2025/07/22

Available online: 2025/10/02

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

Muawiyah's policies on the convergence of the reciters of Kufa and its consequences demonstrates the necessity of this study. The innovation of this article lies in focusing on the students of Abdullah ibn Mas'ud and other prominent Qurani figures of Kufa who changed their positions under the influence of these policies and their role as the "missing link" in the analysis of events such as Ashura has been explored. This study can be a beacon for understanding the foundations of convergence and divergence in today's Islamic society. This study was conducted using a "descriptive-analytical method" and relying on primary historical and hadith sources. Historical data were first described and then analyzed and explored within the framework of the research questions. The results showed that Muawiyah, simultaneously and systematically applied a set of hard (threats, physical removal, exile) and soft (financial enticement, fabrication of hadith, historical distortion) policies through the correct understanding of the influence of reciters. Muawiyah's most effective tool was the "policy of confrontation between the Companions and the Ahl al-Bayt (A.S.)" and "fabrication and dissemination of hadiths" about the virtue of the caliphs and the sanctification of Uthman and himself, which was able to create a rift in the religious beliefs of the reciters. The reflection of these policies in the Battle of Siffin was the creation of doubt and rift in the army of Imam Ali (A.S.) and ultimately, the acceptance of arbitration. In the event of Ashura, most of the prominent reciters of Kufa either remained silent or directly served the Umayyad regime. The silence of these religious authorities confused the people and paved the way for Imam Hussein (A.S.) to be left alone. The results of this research show how power can direct public opinion and influence history by using religion as a tool and seducing elites.

Keywords: Ottoman thought, Imam Ali (A.S), Qarraa, Kufa, Muawiyah.

انعكاس سياسات معاوية على تقارب قراء الكوفة في العصر السفاني

أحمد نظارتي زاده^١، سيد أحمد رضا خضري^٢، عبدالله فرهي^٣

^١ أستاذ مساعد، مجمع شهيد محلاتي التعليمي العالي، قم، إيران (المؤلف المسؤول). nezaratizadee@gmail.com

^٢ أستاذ، قسم التاريخ، جامعة طهران، طهران، إيران. akhezri@ut.ac.ir

^٣ أستاذ مساعد، قسم التاريخ، جامعة الدراسات الإسلامية، طهران، إيران. farrahi.as@gmail.com

الملخص

تناول هذه الدراسة إحدى الفترات الحاسمة في تاريخ صدر الإسلام، وهي عهد معاوية بن أبي سفيان (٤١-٦٤ هـ)، وتأثير سياساته على الحركة الفكرية والسياسية للقراء في مدينة الكوفة. وكان القراء، وهم نخبة دينية واجتماعية، معظمهم من قراء القرآن وعلمائهم، محط اهتمام الحكام لما لهم من تأثير في علم الكلام ومكانة فكرية بين عامة الناس. تتمحور القضية الرئيسية حول كيفية تمكن معاوية من استقطاب جزء كبير من هذه الجماعة المؤثرة، التي كان العديد من أفرادها في جيش الإمام علي(ع)، وكسب تأييدهم، وما ترتب على هذا التحالف من عواقب وخيمة في أحداث كبرى كمعركة صفين وثورة عاشوراء. وفي هذا السياق، تلتخص أهداف هذا البحث فيما يلي: شرح السياق والعوامل الكامنة وراء تقارب مجموعة من القراء البارزين من الكوفة مع سياسات معاوية. تحديد وتحليل الأدوات والآليات التي استخدمها معاوية لجذب القراء (مثل تغيير السياق الديموغرافي، وتعزيز الفكر العثماني، والإغراء، والتهديد، وتزوير الأحاديث، وسياسة مواجهة الصحابة بأهل البيت). دراسة انعكاسات ونتائج هذا التقارب في حدثي معركة صفين وثورة الإمام الحسين(ع). سد الفجوة البحثية في دراسة الدور الخاص لقراء الكوفة كمجموعة مرجعية في التطورات السياسية في العصر الأموي المبكر. إن دراسة دور النخب والمصالح الخاصة في التطورات التاريخية هي مفتاح الفهم الدقيق للأحداث. على الرغم من تشتت الأبحاث حول سياسات القراعة أو معاوية، فإن هذه الدراسة تتناول تحديداً "التقاطع" بين هاتين المسألتين. ويبرز غياب الأبحاث المستقلة التي تُحلل بشكل منهجي أثر سياسات معاوية على تقارب القراعة في الكوفة وعواقبه ضرورة هذا البحث. تكمن أهمية هذه المقالة في تركيزها على تلاميذ عبد الله بن مسعود وغيرهم من الشخصيات القرآنية البارزة في الكوفة، الذين تغيرت مواقفهم بتأثير هذه السياسات، وقد تم استكشاف دورهم كحلقة مفقودة في تحليل أحداث مثل عاشوراء. ويمكن أن يكون هذا البحث منارة لفهم أسس التقارب والتباعد في المجتمع الإسلامي اليوم. أُجري هذا البحث باستخدام "المنهج الوصفي - التحليلي" بالاعتماد على مصادر تاريخية وأحاديثية أولية. وتم وصف البيانات التاريخية أولاً، ثم تحليلها واستكشافها في إطار أسئلة البحث. أظهرت النتائج أن معاوية، بفهمه الصحيح لتأثير القراء، قام في وقت واحد وبشكل منهجي بتنفيذ مجموعة من السياسات الصارمة (التهديدات، والإبعاد الجسدي، والنفي) والسياسات اللينة (الرشوة المالية، وتلفيق الأحاديث، والتشويه التاريخي). كانت أنجع أدوات معاوية هي "سياسة معارضة الصحابة بأهل البيت(ع)"، و"تزوير ونشر أحاديث" تُشيد بفضائل الخلفاء وتُعلي من شأن عثمان

استناداً إلى هذه المقالة: نظارتي زاده، أحمد؛ خضري، سيد أحمد رضا؛ فرهي، عبدالله (٢٠٢٥). انعكاس سياسات معاوية على تقارب قراء الكوفة في العصر

السفاني. تاريخ الإسلام، ٢٦(٣)، ص ٣١-٥٢. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.62991.2238>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم(ع)

نوع المقالة: بحثية

ونفسه، مما أدى إلى إحدات شرح في معتقدات القراء. وقد تجلّى أثر هذه السياسات في غزوة صفين، حيث أثارت الشكوك والانقسامات في جيش الإمام علي(ع)، وأدت في النهاية إلى قبول التحكيم. خلال حادثة عاشوراء، التزم معظم كبار قراء الكوفة الصمت أو خدموا الدولة الأموية مباشرة. وقد أثار صمت هؤلاء المراجع الدينية حيرة الناس، ومهد الطريق لترك الإمام الحسين(ع) وشأنه. تُظهر نتائج هذا البحث كيف يمكن للسلطة أن تُوجّه الرأي العام وتؤثر في التاريخ باستخدام الدين كأداة واستمالة النخب.

الكلمات المفتاحية: الفكر العثماني، الإمام علي(ع)، القراء، الكوفة، معاوية.

بازتاب سیاست‌های معاویه بر همگرایی قراء کوفه در عصر سفیانی

احمد نظارتی‌زاده^۱، سید احمدرضا خضری^۲، عبدالله فزهی^۳

^۱ استادیار، مجتمع آموزشی عالی شهید محلاتی، قم، ایران (نویسنده مسئول). nezaratizadee@gmail.com

^۲ استاد، گروه تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران. akhezri@ut.ac.ir

^۳ استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه مذاهب اسلامی، تهران، ایران. farrahi.as@gmail.com

چکیده

با ظهور اسلام و نزول قرآن در شبه‌جزیره، گروهی به نام قراء در جامعه اسلامی شکل گرفت. شناخت قراء و بررسی نقش آنان در تحولات فرهنگی و سیاسی در قرن اول هجری، به‌خصوص عصر حاکمیت معاویه بن ابوسفیان، محور اصلی این پژوهش است. پژوهش حاضر با هدف بررسی بازتاب سیاست‌های معاویه بر همگرایی قراء کوفه در عصر سفیانی و با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که معاویه بن ابوسفیان با توجه به نقش و شناخت جایگاه ممتاز قراء در میان مسلمانان صدر اسلام به‌خصوص در شهر کوفه، برای همگرایی قراء کوفه، سیاست‌هایی مانند تغییر بافت جمعیتی کوفه، تقویت تفکر عثمانی در آن شهر، تطمیع، تهدید و القای سیاست تقابل صحابه پیامبر (ص) با اهل بیت (ع) و جعل احادیث نبوی را پیش گرفت. بازتاب این سیاست‌ها را می‌توان در ایجاد مخالفت و یا دشمنی گروه کثیری از قراء با اهل بیت (ع) به‌خصوص حضرت علی (ع) و یا دست‌کم بی‌تفاوت ساختن آنها دانست. این امر به دلیل مرجعیت فکری و علمی آنان نزد مردم، زمینه‌ساز حوادث مهمی در صدر اسلام شد که از جمله می‌توان به نقش گروهی از قراء کوفه به‌ویژه شاگردان عبدالله بن مسعود، صحابه بزرگ پیامبر (ص) در جنگ صفین و ایجاد نهضت عاشورا اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها: تفکر عثمانی، حضرت علی (ع)، قراء، کوفه، معاویه.

استاد به این مقاله: نظارتی‌زاده، احمد؛ خضری، سید احمدرضا؛ فزهی، عبدالله (۱۴۰۴). بازتاب سیاست‌های معاویه بر همگرایی قراء کوفه در عصر سفیانی.

تاریخ اسلام، ۳۶(۳)، ص ۲۳۱-۵۲. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.62991.2238>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۳؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۳۱؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

۱. مقدمه

با گسترش رو به افزون اسلام و آغاز فتوحات اسلامی در بلاد دیگر، این احساس در بزرگان صحابه به وجود آمد تا علوم و معارف اسلامی را در جهان اسلام گسترش دهند. قاریان قرآن که از خواص و نخبگان جامعه صدر اسلام محسوب می‌شدند، همواره یکی از نقش‌آفرینان اصلی در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در بین مسلمانان، به‌ویژه در شهر کوفه به حساب می‌آمدند. در کتاب‌های لغت تعریف‌های گوناگونی از قراء ارائه شده است. در برخی از آن‌ها آمده است: «قراء» از مصدر «قرائت» و جمع «قاری» است. قرائت به معنی تلاوت و قاری به معنای تلاوت‌کننده است.^۱ قاری به معنای خوش خواننده قرآن، مرد پارسا، زاهد و عبادت‌کننده نیز آمده است.^۲ از آنجایی که شهر کوفه بستر حوادث و رویدادهای زیادی در قرون اولیه اسلامی است، لذا، این شهر همواره نقش بسزا و تأثیرگذاری در حوادث و جریان‌های فکری و سیاسی صدر اسلام داشته است. قراء که از دوره رسول‌الله (ص) از شاخصه‌های اصلی حکومت نبوی محسوب می‌شدند،^۳ در عصر خلفای نخستین نیز از جایگاه و اعتبار بالایی نزد مردم برخوردار بودند. در دوران خلافت ابوبکر بن قحافه (۱۱-۱۳ق) و عمر بن خطاب (۱۳-۲۳ق) اکثر قراء به تبلیغ دین، آموزش قرآن و جهاد در راه خدا در مرزها اشتغال داشتند.^۴ با روی کار آمدن عثمان بن عفان (۲۳-۳۵ق) و «تغییر معیارها» و به تبع آن عزل و نصب کارگزاران، نارضایتی‌ها در مردم به‌خصوص قراء کوفه افزون شد. به همین منظور برخی از قاریان پس از اعتراض‌های مکرر نسبت به عملکرد کارگزاران عثمان، به مدینه آمده و موجبات قتل عثمان را فراهم آوردند.^۵ قراء همچنین در به حکومت رسیدن حضرت علی (ع) (۳۵-۴۰ق)، نحوه اداره حکومت و جنگ‌های جمل، صفین و نهروان، نقش بسزایی چه به صورت مثبت و چه منفی ایفا نمودند. پس از صلح امام حسن (ع) (۴۱ق)، حکومت به دست معاویه و به خاندان اموی منتقل شد. معاویه بن ابوسفیان پس از مرگ برادرش یزید بن ابوسفیان که در شام حکومت می‌کرد، در سال (۱۷ق) از طرف خلیفه دوم به جای برادرش منصوب شد.^۶ معاویه توانست بعد از صلح تحمیلی بر امام حسن (ع) خلافت خود را به طور رسمی در سال (۴۱ق) اعلان کند. عصر سفیانی که از آغاز خلافت معاویه در سال (۴۱ق) تا معاویه ثانی در سال (۶۴ق) است،^۷ عرصه بر قراء به

۱. واسطی الزبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ۱۹۹۴م، ج ۹، ص ۲۷۱.

۲. دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ۱۳۷۴، ج ۱۰، ص ۱۵۴.

۳. ابن اثیر، اسد الغابه، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۴۱۸.

۴. ابن اعثم کوفی، الفتوح، ۱۳۷۴، ص ۴۰.

۵. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۸۶.

۶. ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ۱۴۱۵ق، ج ۵۹، ص ۵۵.

۷. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۵۰.

ویژه در شهر کوفه تنگ شد. معاویه با توجه به نقش و شناخت جایگاه دینی و علمی قرآء کوفه، در راستای جذب حداکثری آنان و برای بهره بردن از نفوذ و جایگاه آنان در میان مردم، از هرگونه تلاش و سیاستی در راستای تغییر ساختار فکری و عقیدتی شهر کوفه مانند تغییر بافت جمعیتی این شهر، تقویت تفکر عثمانی، تطمیع، تهدید و القاء سیاست تقابل صحابه پیامبر (ص) با اهل بیت (ع) و جعل احادیث نبوی فروگذاری نکرد. پس از معاویه و در خلال قیام امام حسین (ع)، برخی از قاریان کوفه همچون حبیب بن مظاهر و مسلم بن عوسجه در کنار امام حسین (ع) به شهادت رسیدند.^۱ عده‌ای از قاریان نیز که از یاری نکردن امام حسین (ع) پشیمان شدند، به دور هم گرد آمدند و به رهبری «سلیمان بن صرد خزاعی» قیامی با شعار خون‌خواهی امام حسین (ع) طراحی کردند.^۲ گروه دیگری از قرآء نیز همزمان با ورود امام حسین (ع) به عراق، سکوت و بی‌تفاوتی را اختیار نمودند و خود را از جریان‌های سیاسی جامعه کنار کشیدند. در این میان قرآء کوفه به تناسب فهم خود از حوادث به وجود آمده، به‌ویژه پس از قتل عثمان، جنگ صفین و حادثه عاشورا بر همگرایی و واگرایی در میان مسلمین به خصوص در عصر سفیانی، نقش بسزایی ایفا نمودند. پژوهش حاضر درصدد پاسخ به دو پرسش اساسی است: نخست، زمینه‌ها و عوامل همراه شدن برخی از قرآء سرشناس کوفه با سیاست‌های معاویه چه بوده است؟ دوم، همراهی و همگرایی با معاویه چه پیامدها و بازتابی به‌خصوص پس از جنگ صفین و قیام امام حسین (ع) در کوفه به دنبال داشته است؟

۲. پیشینه پژوهش

در رابطه با موضوع این پژوهش در منابع متقدم و تحقیقات متأخر به‌صورت مستقل تاکنون پژوهشی انجام نشده است. اما در برخی کتاب‌ها و مقالات، مطالب پراکنده‌ای در این زمینه دیده می‌شود؛ ازجمله:

در کتاب «النصایح الکافیة لمن يتولى معاویه» اثر محمد بن عقیل علوی حضرمی (م. ۱۳۴۹ق)، به چگونگی قدرت گرفتن امویان و شیوه‌های معاویه در خصوص جذب افراد مباحثی مطرح شده است. همچنین کتاب «امویان نخستین دودمان حکومت‌گر در اسلام» (م. ۶۶۱-۷۵۰م) اثر جرالد هاتینگ،^۳ که در آن به بحث جایگاه و مقام امویان در تاریخ اسلام، دستاوردهای دگرگون‌سازنده آن‌ها، و سیمای آنان در آیینة اخبار و روایات اسلامی، جنگ‌ها و تفرقه‌های داخلی زمان آنان اشاره شده است. مفتخری و کوشکی (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان «قرآء و نقش ایشان در تحولات قرن اول هجری» به معرفی،

۱. طبری، تاریخ، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۵۹۶.

۲. همان.

3. Hawting, Gerald

عملکرد و جایگاه قراء در میان مسلمانان اشاره داشته، اما به بازخورد سیاست‌های معاویه از منظر همگرایی قراء کوفه اشاره‌ای نشده است. وجه تمایز این نوشتار با سایر آثاری که در این خصوص نگاشته شده در همین موضوع است و اینکه چطور شخصیت‌های قرآنی بزرگی همچون اصحاب عبدالله بن مسعود و دیگر چهره‌های برجسته قرآنی در کوفه که به نوعی پایگاه مرجعیت دینی مردم به حساب می‌آمدند نیز تحت تأثیر سیاست‌های معاویه قرار گرفتند و با حاکمیت وقت همراه و هم‌داستان شدند.

۳. ویژگی‌های کوفه در بستر تاریخ

۳-۱. چگونگی شکل‌گیری کوفه

از آنجایی که شهر کوفه بستر حوادث و رویدادهای زیادی در قرون اولیه اسلامی بوده، لذا، این شهر همواره نقش بسزا و تأثیرگذاری در حوادث و جریان‌های فکری و سیاسی صدر اسلام داشته است. کوفه منطقه‌ای حاصلخیز در سمت غربی رود فرات است که بنابر نظر مشهور در سال ۱۷ق^۱ به علت موقعیت جغرافیایی و متناسب بودن آب‌وهوا، به‌عنوان محل اسکان نیروهای نظامی که به فتوحات در شرق (به‌ویژه ایران) اشتغال داشتند، انتخاب گردید.^۲

۳-۲. ساختار عقیدتی شهر کوفه

پس از قتل عثمان و خلافت امام علی (ع)، دو گرایش عثمانی و علوی در میان مسلمانان به وجود آمد و در میان صحابه و تابعین، بسیاری را با تعبیر عثمانی و علوی نام برده‌اند؛ برای مثال، می‌گویند: «کان سهم بن طریف عثمانیاً و علی بن ربیع علویاً»^۳، اما اکثر کوفیان گرایش علوی داشتند، البته بعضی از فقها و قاریان کوفه با امام علی (ع) دشمن بودند؛ لذا، از اطاعت او سرپیچی می‌کردند و خود را از امام کنار می‌کشیدند.^۴ چه اینکه در کوفه گروه‌های عقیدتی - سیاسی دیگری وجود نداشته، بلکه کسانی همانند فقها و قراء به خصوص اصحاب عبدالله بن مسعود، حزب قاعدین و کسانی که تفکرات عثمانی مذهب داشتند نیز بودند.

۴. اقدامات و سیاست‌های ضد علوی معاویه در راستای جذب قراء کوفه

ضریب تأثیرگذاری قاریان قرآن که از خواص جامعه محسوب می‌شدند، بیش از افراد عادی بود. همچنین القاء ایدئولوژی طبقه حاکم به مردم و در نتیجه تحکیم قدرت سیاسی در درون جامعه، یعنی جایگاه

۱. بلاذری، *انساب الاشراف*، ۱۴۲۴ق، ص ۳۸۷.

۲. طبری، *تاریخ*، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۴۶.

۳. ابن ابی الحدید، *شرح نهج البلاغه*، بی تا، ج ۱، ص ۳۷۰.

۴. منقری، *پیکار صفین*، ۱۳۷۴، ص ۲۵۸.

اصلی قدرت^۱ یکی از نقش‌های مهم و تأثیرگذار قرآء بود. عبدالله بن خبیق (۲۶۰ق) به نقل از فضیل گفته است: «از قاریان دوری کن؛ زیرا آنان اگر دوستدار تو باشند، به آنچه نداری، تو را مدح و ستایش می‌کنند و اگر مورد غضب آنان باشی، بر ضد تو شهادت می‌دهند و از آنان پذیرفته می‌شود».^۲ پس، اگر قرآء را از بزرگان و نخبگان جامعه بدانیم، قطعاً می‌توان آنان را از خواص تأثیرگذار بر رویدادهای مهم تاریخ صدر اسلام نام برد. در همین خصوص به دلیل جایگاهی که قرآء در میان مردم داشتند، همواره سعی اکثر خلفا و کارگزاران ایشان بر جذب حداکثری آنان بود. در همین رابطه ماکس وبر در تبیین پدیده جذب می‌گوید: «جذب فرایندی اجتماعی است و زمانی به وقوع می‌پیوندد که در ساختار قدرت، افراد و گروه‌هایی که برای حاکمیت خطرآفرین‌اند، آگاهانه به موقعیت‌هایی رسانده شوند، یا به عللی در وضعیتی قرار گیرند که کم‌وبیش در جریان فعالیت‌های رسمی حاکمیت قرار گیرند و به اجرای آن‌ها مدد رسانند، یا حداقل در جهت مخالف آن حرکتی انجام ندهند ... لذا، جذب، شیوه کنار آمدن با نیروهای مقاومت بالقوه و بالفعل است».^۳ معاویه نیز در راستای جذب حداکثری قرآء کوفه، پس از صلح امام حسن (ع) و بیعت گرفتن از مردم کوفه، تلاش چندجانبه‌ای را با توجه به نقش و جایگاه ممتاز و اثرگذار این گروه که به طور طبیعی از اعتبار و احترام فراوانی در میان توده مردم برخوردار بودند، به کار برد. از این‌رو معاویه در راستای جذب و همراهی قرآء کوفه برای رسیدن به اهدافش اقدامات مهمی انجام داد؛ از جمله:

۴-۱. معاویه و تقویت تفکر عثمانی در کوفه

معاویه برای اینکه سرزمین‌های تحت حکومت آن به ویژه کوفه، از نظر ساختار فکری و عقیدتی یکدست شده و همه از مخالفین حضرت علی (ع) گردند، به گسترش و نهادینه کردن تفکر عثمانی^۴ به ویژه در کوفه پرداخت. معاویه برای این منظور و به قصد همراه نمودن مردم کوفه، به ویژه قرآء آن شهر با سیاست‌های خود، در مرحله نخست حاکمانی برای کوفه انتخاب کرد که کاملاً گرایش عثمانی و ضد علوی داشتند. این حاکمان از سال ۴۱ تا ۶۴ق. از سوی حکومت بنی امیه بر کوفه حاکم بودند و با جلوگیری از انتشار

۱. نقیب‌زاده، *درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی*، ۱۳۷۹، ص ۲۲۳.

۲. ذهبی، *سیر اعلام النبلاء*، ۱۴۱۱ق، ج ۱۲، ص ۳۴۲؛ ابن هشام، *سیره النبی*، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۵۷.

۳. پیران، *الگوهای جذب در دوران مغول، صفویه و قاجاریه*، ۱۳۶۸، ص ۲۴.

۴. عثمانیه را از دو دیدگاه می‌توان تعریف کرد:

از منظر اهل سنت: به نقل از ابن حجر عسقلانی، عثمانیه کسانی هستند که «در محبت عثمان غلو کرده و برای علی (ع) نقص قائلند» (ابن حجر عسقلانی، *الاصابه فی تمییز الصحابه*، ۱۴۱۵ق، ج ۷، ص ۱۶).

از نظر امامیه: عثمانیه کسانی هستند که «با خلافت امیرالمؤمنین (ع) مخالف بوده و قتل عثمان را بهانه قرار داده، به کارشکنی در دولت آن حضرت پرداخته و موجبات جنگ‌های جمل و صفین را فراهم آوردند، ولی بعدها این مسئله به حب عثمان و برانت و سب امیرالمؤمنین (ع) منجر شد» (علامه حلی، *الرسالان*، ۱۴۱۳ق، ص ۲۷۸).

عیب‌های عثمان در کوفه و ترساندن شیعیان از این عمل، سعی در دور نگه‌داشتن افکار عمومی از این اخبار داشتند، تا ذهنیت آنان نسبت به عثمان تخریب نشود. معاویه به مغیره بن شعبه (م ۵۰ق) می‌گفت: «می‌خواستم به تو توصیه‌هایی کنم، اما با آن بصیرت و دانایی که نسبت به وظایف خود داری، صرف‌نظر کردم، ولی یک نکته را همیشه در دستور کار خود (در کوفه) قرار ده؛ سب و دشنام به علی (ع) و مذمت او و اصحابش و در مقابل، به نیکی یاد کردن از عثمان و توجه خاص به شیعیان عثمان و گوش دادن به سخنان آن‌ها».^۱ حاکمان عثمانی مذهب کوفه بنا به دستورالعمل معاویه همواره به نشر فضایل عثمان و شیخین پرداختند. در همین راستا، معاویه پس از صلح با امام حسن (ع) برای جلوگیری از قیام‌های شیعیان، برخی قبایل را که به تشیع و دوستی با امام علی (ع) شناخته می‌شدند، به مدائن و جاهای دیگر تبعید کرد؛ به طوری که تنها در زیاد بن ابیه که مجری طرح او در کوفه بوده، ۵ هزار نفر از شیعیان را به خراسان منتقل کرد و قبایلی از مناطق عثمانی مذهب شام، بصره و بین‌النهرین را وارد کوفه نمود.^۲ اقدامات معاویه و همفکرانش درست همانند کاری است که مسیحیان افراطی پس از تصرف اندلس انجام دادند و حدود ۳۰۰ هزار نفر از مسلمانان غرناطه را به مناطق دیگر از جمله مغرب، مصر و شام کوچاندند.^۳

۴-۲. معاویه و انتشار روایات جعلی

پس از ظهور و قدرت یافتن اسلام، تمام افراد قبایل مختلف، همه آنچه را قبلاً به‌طور پراکنده در رؤسای قبایل خود می‌دیدند، تماماً در رسول خدا (ص) دیدند و تقدس و احترامی را که نسبت به رؤسای قبایل خود قائل بودند و رعایت می‌کردند، یکجا برای آن حضرت قائل شدند. پس از رحلت پیامبر (ص)، همین احترام اجتماعی به خلفا و جانشینان آن حضرت نیز سرایت کرد. به همین منظور معاویه زمینه مساعدی برای نیل به سیاست‌های خود دید، تا با استفاده از موقعیت اجتماعی و دینی خلفا در میان مردم، نسبت به ساختن اسطوره از خلفا به ویژه عثمان اقدام و تصویری اسطوره‌ای از او ارائه نماید؛ تا در مرحله بعد با همسو جلوه دادن خود با او، بتواند گروهی را به سوی خود جذب، و با مطرح کردن قتل خلیفه مظلوم، عده زیادی را از شام و حتی عراق گرد خود فراهم آورد و در مقابل حکومت مرکزی قرار دهد.^۴

۴-۳. سیاست تقابل صحابه پیامبر (ص) با اهل بیت (ع)

سیاست راهبردی معاویه بر این قرار گرفته بود که با تبلیغات گسترده، برای بد نام کردن حضرت علی (ع) نزد افکار عمومی، حضرت را در مقابل صحابه پیامبر (ص) به ویژه شیخین معرفی نماید. می‌توان گفت:

۱. بلاذری، *انساب الاشراف*، ۱۴۲۴ق، ص ۲۵۲.

۲. ابن ابی الحدید، *شرح نهج البلاغه*، بی تا، ج ۱۱، ص ۴۴.

۳. رائف، *خاطره سقوط اندلس*، ۱۳۷۰، ص ۲۶۵.

۴. منقری، *پیکار صفین*، ۱۳۷۴، ص ۷۹-۸۱.

در آن عصر، این دو خلیفه از مقدسات و از جایگاه خاصی نزد مسلمانان برخوردار بودند. به عبارت دیگر، کار معاویه تحریک عواطف دینی مردم با قرار دادن حضرت علی(ع) در مقابل مقدسات مردم به‌ویژه فقها و قاریان قرآن بود. سیاست تقابل صحابه پیامبر با اهل بیت(ع) که یکی از مهم‌ترین سیاست‌های امویان به‌ویژه معاویه بود، آنان را بر آن می‌داشت تا بر این طبل توخالی بکوبند و با جاسوسان و مزدوران خود پیوسته از اهل بیت(ع) درباره شیخین سؤال کنند تا از آنان بهانه‌ای به دست آورند و با اشاعه آن در جامعه فتنه به راه اندازند، تا با این سیاست مردم را از اهل بیت(ع) دور کنند.^۱ به همین منظور معاویه در نامه‌هایی که برای حضرت علی(ع) می‌فرستاد، همواره سعی می‌کرد تا با طرح مسائلی، آن حضرت را به واکنش علیه خلفا نشان دهد و مطلبی از ایشان به دست آورد تا بهانه‌ای برای تبلیغ این موضوع بر ضد حضرت داشته باشد.^۲ برای مثال معاویه، در یکی از نامه‌هایش ابوبکر و عمر را افضل بر همه معرفی کرد تا حضرت علی(ع) را به واکنش منفی وادارد. آن حضرت در پاسخ معاویه فرمودند: «معرفی فاضل و مفضول از مهاجران و انصار به تعلقا چه ارتباطی دارد؟!».^۳ بر این اساس، معاویه زمانی که بر کرسی خلافت نشست، به همه کارگزاران خود دستور داد تا علاوه بر جلوگیری از نقل فضائل حضرت علی(ع) و اهل بیت ایشان از زبان پیامبر(ص)، به جعل و توزیع فضایل شیخین و به خصوص عثمان و حتی خود معاویه و برخی از صحابه همسو با او اقدام کنند.^۴ ده‌ها روایت از سوی امویان برای خلیفه اول و دوم و به خصوص عثمان، برای قداست‌سازی و شخصیت پروری آنان در افکار عمومی و مقابله با حضرت علی(ع) ساخته شد.^۵ روایات ساختگی درباره عثمان آن‌قدر انتشار داده شد که حتی خود معاویه دستور توقف آن را داد و با این کار چنان فضای دروغینی درست کرده بود که دیگر به احادیثی که می‌شنید، اعتمادی نداشت.^۶ از جمله احادیثی که معاویه در شأن و منزلت عثمان از پیامبر(ص) نقل می‌کرد، اینکه: «هر کسی که از دین و اعتقاد به عثمان بی‌زاری جوید، از ایمان بی‌زاری جسته است».^۷ همچنین معاویه در ادامه سیاست‌های تخریبی خود به بدگویی و مذمت حضرت علی(ع)، از قول پیامبر(ص) می‌پرداخت: از جمله اینکه: عروه از عایشه نقل می‌کند: «نزد رسول خدا(ص) بودم که عباس و علی می‌آمدند، پیامبر(ص) فرمود: ای عایشه، اگر دوست داری به دو تن از

۱. حسینی جلالی، جهاد الامام السجّاد زین‌العابدین، ۱۴۱۸ق، ص ۱۰۰
۲. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بی تا، ج ۱۵، ص ۱۸۴.
۳. نهج البلاغه، نامه ۲۸.
۴. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بی تا، ج ۱۱، ص ۴۵.
۵. معروف حسنی، الموضوعات فی الآثار و الاخبار، ۱۴۰۷ق، ص ۱۲۱
۶. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بی تا، ج ۱۱، ص ۴۴.
۷. ابن حجر عسقلانی، الاصابه فی تمییز الصحابه، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۴۶۱.

دوزخیان بنگری، به این دو نگاه کن، پس نظر افکندم، دیدم عباس و علی به آنجا می آیند. به همین منظور خطیبان در اجتماعات مهم دینی مانند نماز جمعه، عید قربان و نماز عید فطر، حضرت علی (ع) را مورد لعن و نفرین قرار می دادند و خطبه بدون لعن امیر مؤمنان (ع) را باطل می دانستند.^۱

معاویه و همفکرانش سعی داشتند تا با تقابل صحابه با اهل بیت (ع)، در میان مسلمانان سنت لعن و دشنام بر امام علی (ع) و اولاد و اصحاب گرامی اش را بر منابر مسلمانان و در نماز و حتی در همه عبادات دیگر، موجّه و مقبول جلوه دهند و آن را مقابله به مثل تبلیغ نمایند.^۲ به همین منظور حضرت علی (ع) نیز برای اینکه معاویه به مقصودش نرسد، همواره از هرگونه افراط‌گری اصحابش به شدت جلوگیری می کردند؛ چنان‌که وقتی دیدند گروهی از اصحابشان عثمان را سب می کنند، به شدت ناراحت شدند، به گونه‌ای که عرق بر پیشانی مبارکشان نشست.^۳ همچنین امام علی (ع) در جنگ صفین نیز حجرین عدی و عمر بن حَمِق خزاعی را از دشنام دادن به معاویه بر حذر داشتند و سفارش کردند که به جای دشنام، عملکرد او را بگویند که این شیوه کوبنده‌تر و نافذتر است.^۴ معاویه در ادامه سیاستش مبنی بر ساخته و پرداخته کردن چهره‌ای مذهبی از خود، برای اینکه بتواند زمینه حکومت خود را بر مردم بهتر و سریع‌تر ایجاد و از خود یک چهره دینی و مذهبی نشان دهد، خود را کاتب وحی معرفی نمود. ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ق) می نویسد: فردای آن روز (صلح) معاویه نامه‌ای نوشت و مردم را جمع و آن را برای ایشان خواند: «این نامه‌ای است که آن را امیرالمؤمنین معاویه، صاحب وحی خداوندی که محمد را به پیامبری مبعوث فرموده، نوشته است. محمد (ص) اُمی بود، نه می خواند و نه می نوشت و از میان اهل خود وزیری که نویسنده امین باشد، برگزید. وحی بر محمد (ص) نازل می شد و من آن را می نوشتم و او نمی دانست که من چه می نویسم و میان من و خدا هیچ کس از خلق او نبودند. همه حاضران گفتند: ای امیرالمؤمنین راست می گویی». ^۵ به این ترتیب چهره موجّه و مظلوم از خلیفه سوم و معاویه در ذهن مردم ساخته و پرداخته شد.

۴-۴. معاویه و سیاست تطمیع و ارباب در جهت جذب قراء

معاویه با کمک برخی قاریان که به خشوع و عبادت تظاهر می کردند، برای نزدیکی و بهره‌مندی از مزایا و

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بی تا، ج ۴، ص ۶۴.

۲. معروف حسنی، الموضوعات فی الآثار والاکخبار، ۱۴۰۷ق، ص ۱۷۹.

۳. شیخ مفید، الجمل والنصره سید العتره، ۱۴۱۳ق، ص ۲۹۱.

۴. منقری، پیکار صفین، ۱۳۷۴، ص ۱۰۳؛ نهج البلاغه، خطبه ۲۰۶.

۵. ابن ابی الحدید ضمن رد این ادعای معاویه می نویسد: «آنچه محققان سیره‌نویس برآوردند، این است که وحی را علی (ع) و زیدبن ثابت و زیدبن ارقم می نوشته‌اند و حنظله بن ربیع تیمی و معاویه بن ابوسفیان، نامه‌های آن حضرت را برای پادشاهان و رؤسای قبایل و برخی امور دیگر و صورت اموال صدقات و چگونگی تقسیم آن را میان افراد می نوشتند» (ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بی تا، ج ۱، ص ۳۳۸).

هدایای معاویه، شروع به جعل و ساختن احادیث دروغین نمود، به طوری که نسل بعدی، آن اخبار ساختگی را روایت می‌کردند.^۱ در همین خصوص ابن ابی الحدید می‌نویسد: معاویه به سَمْرَةَ بن جُنْدَب، مبلغ ۴۰۰ هزار درهم پیشنهاد کرد تا بگوید آیه «وَمِنَ النَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللَّهُ عَلَىٰ مَا فِي قَلْبِهِ هُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ»^۲ که در شأن کَفَّار و مشرکان است، در شأن حضرت علی (ع) نازل شده و آیه «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ»^۳ که در خصوص حضرت علی (ع) و به سبب حادثه «اليلة المبيت» نازل شده، مربوط به ابن ملجم مرادی، قاتل آن حضرت است.^۴ جرجی زیدان در تفسیر بذل و بخشش‌های معاویه و تأثیر این کار در بالا گرفتن کار او می‌نویسد: «عامل اصلی و مؤثری که معاویه و سایر امویان برای پیشرفت سیاست خود به کار بردند، بذل و بخشش اموال و املاک بود که بدان وسیله بر علی (ع) و فرزندان او غالب شدند. چون آل علی حق و حقیقت را بهترین پناه و یار خود می‌دانستند و بذل و بخشش اموال عمومی را برای پیشرفت سیاست خویش پستی و ناپکاری می‌شمردند».^۵ مؤید این مطلب، سخن ابو عبدالرحمان سلمی قاری است که علت اصلی دشمنی خود با امام علی (ع) را نحوه تقسیم بیت‌المال امام علی (ع) می‌داند، در حالی که به او و خاندانش چیزی (البته به ناحق) نداد.^۶ اما به موازات سیاست تطمیع، قتل و مثله کردن، شکنجه، تبعید، قطع سهمیه از بیت‌المال و خراب کردن خانه‌ها هم سیاست‌هایی بود که در این دوران به شدیدترین وجه ممکن در حق شیعیان و مخالفین دستگاه حاکمیت اموی توسط عمال معاویه در کوفه اعمال می‌شد.^۷ معاویه به موجب یکی از بخشنامه‌هایش، به عاملان خود فرمان داد که هر کس حدیثی در فضیلت ابوتراب علی (ع) از پیامبر (ص) نقل کند، سهم او را از بیت‌المال قطع کرده و خانه را بر سرش خراب نمایند.^۸ زیدان ابیه که با مرگ مغیره بن شعبه در سال ۵۰ق. حاکم کوفه شد، به جهت اینکه از زمان حضرت علی (ع) شیعیان را به خوبی می‌شناخت، به تعقیب، شکنجه، حبس و قتل ایشان پرداخت؛ زمانی که زیاد، از معاویه درباره دو نفر حاضر می‌که از شیعیان امیرالمؤمنین (ع) بودند، کسب تکلیف کرد، معاویه نامه‌ای به او نوشت که می‌توان گفت دستورالعمل و بخ‌نامه‌ای کلی درباره شیعیان بود. وی در آن نامه به زیاد نوشت: «هرکسی بر دین و

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بی تا، ج ۱۱، ص ۴۴.

۲. بقره، ۲۰۴.

۳. بقره، ۲۰۷.

۴. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بی تا، ج ۱، ص ۳۶۱.

۵. زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ۱۳۳۳، ج ۱، ص ۶۴.

۶. تقفی، الغارات، ۱۳۷۳، ص ۳۰۱.

۷. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بی تا، ج ۱۱، ص ۴۵.

۸. همان، ج ۱۲، ص ۴۴-۴۶.

اعتقاد علی (ع) است، بکش و مثله کن!)^۱ او نیز آنان را کشت و مثله کرد و هر دو را بر در خانه‌هایشان به دار آویخت.^۱ از همین روز زیاد بن ابیه در کوفه، نظام هفت‌گانه پیشین را به نظام چهارگانه (نظام ارباع) تغییر داد و برای اینکه به قبائل تسلط بیشتری داشته باشد، همین نظم‌بندی موجود را نیز به گروه‌های پنجاه نفری تقسیم، و ریاست آنان را به سرشاخه‌ای به نام «عریف» سپرد.^۲ معاویه چنان در طراحی سیاست تطمیع و ارباع خود موفق شد، که در سایه این سیاست توانست برخی از قاریان سرشناس کوفه را به خود جذب و حتی به‌رغم وابستگی سیاسی‌شان به دستگاه امویان، آنان را به‌عنوان رواء ثقه در جامعه مطرح کند.^۳

۵. آثار سیاست‌های معاویه بر همگرایی قراء کوفه

۵-۱. نقش قراء در جنگ صفین

سیاست‌های چندجانبه معاویه، با زمینه‌هایی که پیش از دهه چهل و پنجاه در کوفه به وجود آمده بود، به‌خصوص جنگ‌های جمل، صفین و نهروان، توانست بسیاری از ساکنین کوفه به خصوص گروهی از قراء آن شهر را که سست‌بنیان و یا در انتخاب راه، دو دل و شکاک بودند را از مسائل و جریان‌های سیاسی بی‌تفاوت نماید و حتی کسانی را که در جنگ‌ها، امیرالمؤمنین (ع) را همراهی کرده بودند، از گذشته خود پشیمان سازد. شمر بن ابرهه بن صباح حمیری با گروهی از قاریان شامی، پس از ترک سپاه معاویه در جنگ صفین، به یاران علی (ع) پیوست که این امر سبب تضعیف قوای معاویه شد. شاید وجود قاریان قرآن در دو سپاه که نقش تعیین‌کننده و سرنوشت‌سازی به جهت جایگاهی که در بین سایر مسلمانان، و وجه اشتراك آنان در احترام به قرآن و نیز تردید ایشان در جنگ با حضرت علی (ع) بود، معاویه و عمرو بن عاص را بر آن داشت تا با توسل به حيله‌ای جدید، بتوانند این گروه گسترده را به تردید واداشته و به نفع خود از آنان استفاده کنند. با به نيزه کردن قرآن‌ها، این کار عملی شد و شک و تردید، سپاه امام (ع) را فراگرفت.^۴ مردمی که از نزدیک اخبار مربوط به چگونگی و انگیزه قتل عثمان را شنیده بودند و چه‌بسا بسیاری از این مردم در مدینه از نزدیک شاهد ماجرای قتل عثمان بودند و حتی خود در آن دست داشتند، با این وجود همین که به بررسی مجدد چگونگی قتل عثمان و روا یا ناروا بودن آن فراخوانده شدند، این

۱. دینوری، الامامه والاسیاسه، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۰۳.

۲. هر پنجاه نفر از ساکنان کوفه تحت نظر یک عریف (مأمور اطلاعاتی) اداره و شناسایی می‌شد. هر ده عریف نیز تحت نظر یک نیروی اطلاعاتی دیگر به نام منکب بود و درنهایت هر پنج منکب نیز زیر نظر یک نیروی دیگر اطلاعاتی معاویه به نام منقب حضور داشت (زیبیدی، الحیاه الاجتماعیه والاقتصادیه فی الکوفه فی قرن الاول الهجری، ۱۹۷۰م، ص ۴۸-۵۲).

۳. علامه امینی، الغدیر، ۱۳۶۶، ج ۵، ص ۲۷۵-۲۰۹.

۴. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۱۰.

دعوت را پذیرفتند. ابن اعثم کوفی (م ۳۱۴ق) درباره ماحصل این شکاف در سپاه امام علی (ع) می‌نویسد: «... پس بیست هزار مرد شمشیرزن که از سر تا به پا سلاح پوشیده، شمشیرها کشیده و بر گردن نهادند و به سمت حضرت علی (ع) شتافتند. آنان که از قرآء بودند، آثار سجود بر پیشانی‌های ایشان ظاهر بود، خطاب به حضرت علی (ع) گفتند: تو می‌دانی ما عثمان را از آن جهت کشتیم که او را می‌گفتیم با ما به کتاب خدای تعالی کار کن، اما او ایبا می‌نمود. امروز این جماعت تو را به کتاب خدای تعالی می‌خوانند، ایشان را اجابت کن، والا تو را همچون عثمان می‌کشیم».^۱ ثقفی در «الغارات»، بازتاب این سیاست معاویه را اینگونه بیان می‌کند: «گروه‌هایی از قرآء کوفه در همراهی یا عدم همراهی با حضرت علی (ع) (همچون شاگردان عبدالله بن مسعود) دچار شک و تردید شدند و مرتب کارشکنی نمودند. شماری از قاریان نیز از جنگ کناره گرفتند و در هیچ معرکه‌ای شرکت نکردند.^۲ به نحوی که شخصیتی همچون ربیع بن خثیم ثوری (خواجه ربیع) به همراه گروه کثیری از قرآء و برخی دیگر از شاگردان عبدالله بن مسعود، مرز میان حق و باطل را در آوردگاه صفین نتوانستند تشخیص دهند و تحت تأثیر القانات و تبلیغات معاویه قرار گرفتند. ابن قتیبه دینوری می‌نویسد: «ربیع بن خثیم به همراه چهارصد نفر از اصحاب عبدالله بن مسعود، شرکت در جنگ صفین را امری مشتبه دانستند و از حضرت علی (ع) خواستند تا آن‌ها را به سر حداد ری و خراسان اعزام نماید».^۳ رویه و عملکرد اینان بازتاب‌های منفی گسترده‌ای در جنگ صفین و پس از آن بر روحیه کوفیان برجای گذاشت. بدیهی است که پیامدهای جنگ صفین تأثیر خود را بر مردم کوفه گذاشت. کشته‌ها و خانواده‌های زیادی که بی‌سرپرست شده بودند، زمینه‌ساز تبلیغات وسیع، توسط معاویه بر ضد امام در کوفه شد، به طوری که امام را مسئول وخامت اوضاع معرفی می‌کردند.^۴ نتیجه اینگونه تبلیغات معاویه را در صحنه نبرد صفین می‌توان نظاره کرد که ده‌ها هزار شامی که پارچه‌هایی زرد رنگ بر سر و شانه‌هایشان بسته بودند، با سر دادن شعار «نَحْنُ عِبَادُ اللَّهِ حَقًّا، يَا لثَارَاتِ عُثْمَانَ، مَا بِنْدِ الْغَانِ شَائِسْتَهُ وَبِهِ حَقُّ خَدَاوْنَدِينِم، اَيْ خُونِ خَوَاهَانِ عُثْمَانَ» تا سرحد مرگ در رکاب معاویه جنگیدند.^۵

۵-۲. نقش قرآء در قیام امام حسین (ع)

یکی از حلقه‌های مفقوده در خصوص قیام امام حسین (ع)، نقش و عملکرد قرآء کوفه است، متأسفانه این موضوع در تحقیقات عاشوراپژوهی به خصوص حضور و شکست نماینده امام یعنی مسلم بن عقیل کمتر

۱. ابن اعثم کوفی، *الفتوح*، ۱۳۷۴، ص ۶۷۴؛ طبری، *تاریخ*، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۲۹۱۶.

۲. منقری، *بیکار صفین*، ۱۳۷۴، ص ۲۵۷-۲۵۹.

۳. دینوری، *الامامه والاسیاسه*، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۶۲.

۴. منقری، *بیکار صفین*، ۱۳۷۴، ص ۵۲۹-۵۳۰.

۵. همان، ص ۳۳۲.

به آن پرداخته شده است. آنان که از چهره‌های قرآنی تأثیرگذار کوفه و عراق به‌شمار می‌رفتند، به یقین پیروان قابل توجهی در میان مردم عراق داشته‌اند، چنانکه بیش از چهار هزار نفر از قراء و فقهای کوفه در قیام عبدالرحمن بن محمد اشعث، علیه حجاج در سال ۸۳ق. شرکت کردند.^۱ با شناخت اجمالی از مواضع سیاسی برخی از این چهره‌ها به‌خصوص در زمان شورش علیه عثمان و نیز در زمان قیام امام حسین (ع)، مشخص می‌شود که گروهی از ایشان با اهل بیت (ع) و شیعیان هم‌سویی نداشتند، بلکه به‌واسطه اقدامات و تبلیغات معاویه از دشمنان آنان و از نظر سیاسی عثمانی مذهب و حتی برخی از آنان از کارگزاران اموی شدند، و گروه فراوانی از آنان نیز سکوت و بی‌تفاوتی اختیار نمودند. در این ارتباط گزارش طبری درباره این گروه بسیار گویا است: «از تابعین اصحاب عبدالله بن مسعود و امثال‌شان به ترغیب مردم می‌پرداختند که در کوفه بر انجمن‌ها می‌گذشتند و می‌گفتند: ای مردم! سخن، امروز باید نه فردا. اندیشه، امروز نیکو است نه فردا... به طرف خلیفه (عثمان) و حافظ امورتان حرکت کنید».^۲

ابوعبدالرحمن سلمی: او یکی از شاگردان عبدالله بن مسعود بود.^۳ ابوعبدالرحمن امام جماعت مسجد کوفه بود. همچنین در روزهای بارانی که زمین گل می‌شده، او را بر دوش به مسجد می‌برده‌اند.^۴ ابوعبدالرحمن به مدت چهل سال در مسجد اعظم کوفه به تعلیم قرآن مشغول بود. او از قاریان قرآن بود حضرت علی (ع) را در صفین همراهی کرد، ولی پس از آن از مخالفین حضرت و عثمانی شد، و در سال ۷۲ق. درگذشت.^۵

ابووائل شقیق بن سلمه اسدی کوفی: او نیز از اصحاب عبدالله بن مسعود و از عبّاد زمانه خود بود.^۶ وی حتی بر ضد امیرالمؤمنین (ع) دروغ‌پردازی می‌کرد.^۷ ابن‌ابی‌الحدیید در خصوص تغییر نگرش ابووائل می‌نویسد: «ابووائل علوی مذهب بود و در صفین در کنار حضرت علی (ع) شرکت داشت، ولی پس از آن به مذهب عثمانی تغییر موضع داد و هر باری که یادی از صفین می‌کرد، اظهار پشیمانی می‌نمود و از آن تنفر و بی‌زاری می‌جست و می‌گفت: عجب صف‌های بدی بود.^۸ زمانی که از او پرسیدند، علی (ع) افضل است یا عثمان؟ گفت: تا پیش از جنگ‌ها علی (ع)، اما اینک عثمان بر او افضل است».^۹

۱. دینوری، اخبار الطوال، ۱۹۶۰م، ص ۳۶۰.

۲. طبری، تاریخ، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۳۸۸.

۳. ثقفی، الغارات، ۱۳۷۳، ص ۳۷.

۴. عجللی، تاریخ الثقات، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۴۱۳.

۵. ابن حجر عسقلانی، الاصابه فی تمیز الصحابه، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۱۶۱.

۶. ابن سعد، طبقات الکبری، ۱۳۷۹، ج ۶، ص ۵۴۶.

۷. همان، ج ۷، ص ۱۲۶.

۸. ابن‌ابی‌الحدیید، شرح نهج‌البلاغه، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۶۷.

۹. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۲۴ق، ص ۱۰۲.

ربیع بن خثیم ثوری: یکی دیگر از قرآه که از شاگردان خاص عبدالله بن مسعود بود، (خواجه ربیع) مردی اهل زهد، وعظ و نصیحت، گوشه‌گیر، اهل تهجد، گریه مدام و ملازم نمازهای جماعت بود. ربیع بن خثیم که رهبری چهارصد تن در صفین را برعهده داشت، نزد علی (ع) آمد و گفت: «ای امیر مومنان، ما با وجود شناخت، فضل و برتری تو، در این پیکار (داخلی) شک داریم، «إِنَّا شَكَّكْنَا فِي هَذَا الْقِتَالِ»^۱ در خصوص این اقدام خواجه ربیع، اکثر بزرگان شیعه بر اینکه او مرز حق و باطل را نتوانست تشخیص دهد و به نوعی در حقانیت سپاه حضرت علی (ع) در مقابل سپاه معاویه، به شک افتاد و قعود کرد، او را نکوهش کرده‌اند. میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء می‌نویسد: «خواجه ربیع مسلمان درستی نبود، بلکه این خواجه تا حد نفاق و کفر تنزل کرده و اصلاً شک او در علی (ع) شک در دین بود و یکی از کارهای زشت خواجه این بود که امام حسین (ع) را یاری نکرد، نه به کربلا رفت و نه با زبان و سخن او را یاری کرد. درحالی که لازم بود امام حسین (ع) را به نحوی یاری کند. البته یاری نکردن امام حسین (ع) از سوی خواجه ربیع مورد انتظار هم بود؛ زیرا او حضرت علی (ع) را (نیز) در جنگ صفین یاری نکرد»^۲. مرگ ربیع در زمان عبیدالله بن زیاد در کوفه بود.^۳ بنابراین، بین سال‌های ۶۱ق. تا ۶۴ق. این سؤال مطرح می‌شود که، ربیع نسبت به قیام شیعیان و حرکت مسلم بن عقیل و حادثه عاشورا در کوفه، چه عملکردی نسبت به این وقایع داشته است؟!

مُره بن شراحیل همدانی کوفی: ابو اسماعیل مره همدانی، یکی دیگر از قرآه و مفسران کوفی است و به خاطر کثرت عبادت، او را مره الطیب و مره الخیر نام داده‌اند.^۴ گفته‌اند که او در هر شب ششصد یا پانصد رکعت نماز می‌خواند.^۵ از شدت عبادت و نماز خواندن زانوهایش چون زانوی شتر پینه بسته بود.^۶ ابن هلال ثقفی می‌نویسد: «برخی از فقها در کوفه با علی (ع) خصومت داشتند و از جمله آنان مره همدانی بود. او در شب و روز پانصد رکعت نماز می‌خواند که یکی از مصیبت‌های وارده بر امیرالمؤمنین (ع) همین عابدان ظاهر فریب و ریاکار بودند که با چهره‌های فریبنده خود برای آن حضرت مشکلاتی ایجاد می‌کردند. در نهایت مره در سال ۷۶ق.م. درگذشت»^۷.

خالد بن عرفطه عذری: وی از اصحاب رسول خدا (ص) و حلیف بنی زهره بود.^۸ شیخ مفید

۱. منقری، پیکار صفین، ۱۳۷۴، ص ۱۶۲.

۲. افندی، ریاض العلماء، ۱۴۰۱ق، ج ۲، ص ۲۸۶.

۳. ابن سعد، طبقات الکبری، ۱۳۷۹، ج ۶، ص ۶۴۴.

۴. همان، ج ۶، ص ۵۶۳.

۵. عجللی، تاریخ الثقات، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۴۴۶.

۶. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۱۴۱۱ق، ج ۴، ص ۷۵.

۷. ثقفی، الغارات، ۱۳۷۳، ص ۵۶۴.

۸. بخاری، تاریخ الکبیر، بی تا، ج ۷، ص ۲۶۰.

(م. ۴۱۳ق)، ابوالفرج اصفهانی (م. ۳۵۶ق) و دیگران خبری درباره او و حضورش در کربلا نقل کرده و می‌گویند: مردی نزد امیرالمؤمنین علی (ع) آمد و خبر از مرگ خالد بن عرفطه داد. امیرالمؤمنین فرمودند: «اینچنین نیست و او نخواهد مرد تا اینکه فرمانده لشکر گمراهی شود، درحالی‌که پرچم‌دارشان چون حبیب بن حماز است». مردی که خود را حبیب بن حماز معرفی می‌کرد، برخاست و گفت: «با امیرالمؤمنین من از شیعیان و دوستان شما هستم». حضرت علی (ع) فرمود: «بترس از اینکه تو آن پرچم را بر دوش گیری، ولی چنین خواهی کرد و از این در مسجد (اشاره به باب الفیل) آن پرچم را وارد خواهی کرد». چون ماجرای امام حسین (ع) و اعزام نیروهای عمر بن سعد پیش آمد، خالد پیش رو سپاه ابن سعد به پرچم‌داری حبیب بن حماز بود که از باب الفیل وارد مسجد شدند.^۱

زحر بن قیس بن مالک جعفی:^۲ از بزرگان و شخصیت‌های علمی کوفه بوده و پیامبر (ص) را نیز درک کرده بود.^۳ شیخ طوسی از زحر بن قیس در شمار اصحاب امام علی (ع) یاد کرده است.^۴ زحر پس از قتل عثمان بن عفان (۲۳-۳۵ق) به خدمت امام علی (ع) درآمد. آن حضرت او را با نامه‌ای به سوی جریر بن عبدالله بجلی (م. ۵۱ق) عامل عثمان بن عفان (۲۳-۳۵ق) در نواحی همدان فرستاد، تا از مردم آن مناطق برای حضرت بیعت بگیرد.^۵ او پس از رساندن نامه، در جمع مردم آن مناطق خطبه‌ای رسا در فضل امیرمؤمنان ایراد کرد.^۶ وی در جنگ جمل و صفین حضور داشت و در رجزهای خود نیز از مقام امیرالمؤمنین (ع) پس از پیامبر (ص) یاد کرده و از امام به وصی تعبیر نموده است.^۷ اما این سابقه درخشان او، در دوران معاویه چیز دیگری شد؛ به نحوی که او در کوفه بر ضد حجربن عدی شهادت داد.^۸ همچنین فرمانده نگهبانان کوفه در زمان عبیدالله بن زیاد بود، تا نگذارد کسی به امام حسین (ع) ملحق شود. تا اینکه در سپاه عمر بن سعد در کربلا حضور یافت و ابوبکر بن علی (م. ۶۱ق) را به شهادت رساند.^۹ سخنان و گزارش او از واقعه کربلا نزد یزید حکایت از دشمنی زحر بن قیس نسبت به اهل بیت (ع) و تأییدی بر تغییر گرایش وی دارد. وی گزارش خود را اینگونه بیان کرد: «ای امیرالمؤمنین، شما را به پیروزی

۱. شیخ مفید، الارشاد، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۳۳۰؛ ابوالفرج اصفهانی، مناقب آل ابی طالب، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۰۵؛ ابن حجر عسقلانی، الاصابه، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۲۰۹.
۲. در اکثر منابع او را چهره علمی نام برده‌اند.
۳. ابن حجر عسقلانی، الاصابه، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۵۲.
۴. شیخ طوسی، رجال، ۱۴۱۵ق، ص ۶۵.
۵. منقری، پیکار صفین، ۱۳۷۴، ص ۱۵.
۶. همان، ص ۱۷-۱۸.
۷. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، بی تا، ج ۱، ص ۱۴۷.
۸. طبری، تاریخ، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۲۰۱.
۹. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۲۴ق، ص ۳۸۸.

و یاری خداوند بشارت باد! حسین بن علی به همراه هجده نفر از اهل بیتش و شصت نفر از شیعیانش به سوی ما (کوفه) آمدند و ما نیز به مقابله آنان رفتیم و او را به تسلیم در برابر حکم امیر ابن زیاد و یا جنگ فراخواندیم. او جنگ را بر تسلیم شدن ترجیح داد، ما نیز با طلوع خورشید از هر طرف بر آنان حمله کردیم و شمشیرهای خود را در میان آنان تا آخرین نفر قرار دادیم. اینک این اجساد برهنه و لباس‌های خونین آنان است که در آنجا افتاده و گونه‌هایشان خاک‌آلود است. گرمای خورشید اجسادشان را می‌سوزاند و باد بر آنان می‌وزد و جز عقابان و کرکسان زائری ندارند»^۱. آری سیاست‌ها و اقدامات معاویه در مدت زمان نه‌چندان طولانی اثر خود را در جامعه اسلامی، به‌ویژه در کوفه گذاشت. بیان گوشه‌ای از شرح حال برخی از قرآء کوفه، گویای این حقیقت است که اکثر آنان، در زمان قیام امام حسین (ع) در کوفه حضور داشتند و با توجه به جایگاه و منزلتی که در میان مردم پیدا کرده بودند، از حلقه‌های مفقوده در تحلیل واقعه کربلا به‌شمار می‌روند که حداقل با سکوت و بی‌تفاوتی‌شان به‌عنوان یکی از علل به وجود آمدن حادثه عاشورا هستند. قرآئی همانند قاسم بن عمرو بن مایه‌پویی، با گذشت زمان تحت تأثیر دستگاه تبلیغاتی معاویه در کربلا حاضر شد و همراه شمر به خیمه حرم اهل بیت (ع) حمله کرد. شبیان بن مخرم نیز از کسانی بود که در صفین امیرالمؤمنین (ع) را همراهی کرد، ولی او نیز به صف مخالفین حضرت پیوست و در کربلا در سپاه ابن زیاد قرار گرفت.^۲ مؤید دیگر این موضوع تعجب افرادی است که امیرالمؤمنین (ع) به آنان خبر می‌داد که در به شهادت رساندن امام حسین (ع) شرکت خواهند داشت و به آن حضرت می‌گفتند: ما چگونه اینگونه باشیم، درحالی که از شیعیان و اصحاب تو هستیم.^۳ افراد نامبرده تنها اندکی از چهره‌های خواص جامعه عراق سال‌های شصت تا هفتاد هستند که به یقین با توجه به مقام علمی، عبادی، اجتماعی و سیاسی، پیروان زیادی داشته و سیره و عملکرد و تصمیمات سیاسی و مذهبی آنان مورد توجه خواص و عوام بوده است.

۶. نتیجه‌گیری

در قرن نخست هجری گروهی به نام قرآء در جامعه اسلامی شکل گرفت. قرآء به عنوان گروهی تأثیرگذار در کوفه، از جایگاه علمی، دینی و اجتماعی برجسته‌ای برخوردار بودند. ایشان نقش بسزایی در ایجاد و بروز جریانات و رویدادهای فکری و سیاسی در قرن اول هجری عهده‌دار بودند؛ چراکه اکثر آنان از بزرگان و شیوخ صاحب‌نام و ذی‌نفوذ در کوفه بودند که به عنوان امام جماعت مساجد کوفه و مرجع دینی و فکری سایر مسلمانان به حساب می‌آمدند. در همین رابطه به دلیل جایگاهی که قرآء در میان مردم داشتند،

۱. طبری، تاریخ، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۳۵۰؛ شیخ مفید، الارشاد، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۱۸.

۲. طبرانی، المعجم الکبیر، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۱۱۱.

۳. شیخ مفید، الجمل والنصره سید العتره، ۱۴۱۳ق، ص ۹۹.

همواره سعی اکثر خلفا و کارگزاران ایشان بر جذب حداکثری آنان بود. معاویه بن ابوسفیان با درک این موقعیت، مجموعه‌ای از سیاست‌ها را برای جذب و همسوسازی آنان با اهداف حکومت اموی به کار گرفت. این سیاست‌ها شامل تغییر بافت جمعیتی کوفه، تقویت جریان عثمانی‌گری، تطمیع مادی، ارباب و سرکوب، و نیز تبلیغات گسترده از طریق جعل حدیث و القای تقابل میان صحابه و اهل بیت (ع) بود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این اقدامات معاویه بازتاب قابل توجهی در رفتار و مواضع قراء کوفه داشت؛ به گونه‌ای که بسیاری از آنان - از جمله شاگردان سرشناس عبدالله بن مسعود - یا به طور فعال به جریان عثمانی پیوستند، یا با سکوت و بی‌تفاوتی، عملاً در جهت تقویت حکومت اموی عمل کردند. این همگرایی اجباری یا اختیاری، در حوادث مهمی چون جنگ صفین و به ویژه در واقعه عاشورا آشکار شد، زمانی که برخی از قراء یا در سپاه دشمن حضور یافتند، یا با عدم حمایت از امام حسین (ع)، زمینه‌ساز شکست قیام شدند. به این ترتیب، می‌توان نتیجه گرفت که سیاست‌های برنامه‌ریزی شده معاویه نه تنها در تغییر نگرش و رفتار قراء کوفه مؤثر بود، بلکه از طریق این گروه نخبه، بر افکار عمومی جامعه نیز تأثیر گذاشت و همگرایی گسترده‌ای را در جهت تثبیت حکومت اموی ایجاد کرد.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

- ابن اثیر، عزالدین (۱۴۰۹ق). *اسد الغابه فی معرفه الصحابه*. بیروت: دارالفکر، ج ۴.
- ابن اعثم کوفی (۱۳۷۴). *الفتوح*. ترجمه محمد بن احمد مستوفی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن ابی الحدید، عزالدین (بی تا). *شرح نهج البلاغه*. محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: آیه العظمی المرعشی، ج ۱-۲، ۱۱-۱۲، ۱۵، ۴.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۱۵ق). *الاصابه فی تمییز الصحابه*. تحقیق عادل احمد الموجود و علی محمد معوض. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۲، ۷، ۵.
- ابن سعد، محمد (۱۳۷۹). *طبقات الکبری*. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: انتشارات فرهنگ و اندیشه، ج ۶-۷.
- ابن عساکر، علی بن حسین (۱۴۱۵ق). *تاریخ مدینه دمشق*. به کوشش علی شیر. بیروت: دارالفکر، ج ۵۹.
- ابن هشام، عبدالملک (۱۴۱۷ق). *السیره النبویه*. تحقیق محمد ابوالشبهه. دمشق: دارالقلم، ج ۱، چاپ سوم.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (۱۳۸۵). *مناقب آل ابی طالب*. قم: دارالکتاب، ج ۲.
- افندی، عبدالله (۱۴۰۱ق). *ریاض العلماء*. تحقیق سید احمد حسینی. قم: مطبعه الخیام، ج ۲.
- امینی، عبدالحسین (۱۳۶۶). *الغدیر فی الکتاب و السنه و الادب*. تهران: دارالکتاب الاسلامی، ج ۵.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (بی تا). *تاریخ الکبیر*. به کوشش عبدالمعید خان. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۷.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۲۴ق). *انساب الاشراف*. تحقیق سهیل زکار. بیروت: دارالفکر.
- پیران، پرویز (۱۳۶۸). *الگوهای جذب در دوران مغول، صفویه و قاجاریه*. *اطلاعات سیاسی اقتصادی*، ۴(۳)، ص ۲۴.
- ثقفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد (۱۳۷۳). *الغارات*. عزیزالله عطارودی. انتشارات عطارد.
- حسینی جلالی، سید محمدرضا (۱۴۱۸ق). *جهاد الامام السّجاد زین العابدین*. قم: دارالحديث.
- حضرمی علوی، محمد بن عقبیل (۱۳۶۴). *معاویه و تاریخ*. ترجمه عطاردی. تهران: انتشارات مرتضوی، چاپ دوم.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳ق). *الرسائل التسع*. تحقیق رضا اسنادی. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۴). *لغتنامه دهخدا*. تهران: مؤسسه دهخدا، ج ۱۰.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۹۶۰م). *اخبار الطوال*. تحقیق عبدالمنعم عامر. قاهره: دار احیاء الکتب العربیه.
- دینوری، عبدالله بن مسلم (۱۳۶۳). *الامامه و الاسیاسه*. قم: منشورات الرضی، ج ۱.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۱ق). *سیر اعلام النبلاء*. تحقیق شعیب الانووط. مؤسسه الرساله، ج ۱۲، ۴.
- رائف، احمد (۱۳۷۰). *خاطره سقوط اندلس*. محمدرضا انصاری. تهران: امیرکبیر.
- زبیدی، محمدحسین (۱۹۷۰م). *الحیة الاجتماعیة والاقتصادیة فی الکوفة*. بغداد: جامعه البغداد.
- زیدان، جرجی (۱۳۳۳). *تاریخ تمدن اسلام*. ترجمه علی جواهر کلام. تهران: امیرکبیر، ج ۱.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (۱۴۰۴ق). *المعجم الکبیر*. بیروت: داراحیاء التراث العربی، ج ۳.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات اساطیر، ج ۱، ۳-۵.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۵ق). *رجال*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.

- عجلی، احمد بن عبدالله (۱۴۰۵ق). *تاریخ الثقافات*. المدینه المنوره: مکتبه الدار، ج ۲.
- کوشکی، فرشته؛ مفتخری، حسین (۱۳۸۴). قراء و نقش ایشان در تحولات قرن اول هجری. *تاریخ اسلام*، شماره ۲۲.
- معروف حسنی، هاشم (۱۴۰۷ق). *الموضوعات فی الآثار و الاخبار*. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق). *الجمال والنصره سید العتره*. تحقیق سید علی میرشریفی. قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
- مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۴ق). *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*. تحقیق مؤسسه آل البيت. بیروت: دارالمفید، ج ۲.
- منقری، نصرین مزاحم (۱۳۷۴). *پیکار صفین*. تصحیح عبدالسلام محمد هارون؛ ترجمه پرویز اتابکی. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- نقیب‌زاده، احمد (۱۳۷۹). *درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی*. تهران: سمت.
- واسطی‌الزیبیدی، محمد (۱۹۹۴م). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دارالفکر، ج ۹.
- یعقوبی، احمد بن واضح (۱۳۷۴). *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۲.